

MU'TEZİLE: İSLÂMİN AKILCI YORUMU-I

Josef VAN ESS*

Çev. Dr. Veysel KASAR**

Giriş

İslâm'ın ilk döneminde dini bir hareket olan Mu'tezile, 3. ve 4. (m.9. ve 10.) asırda hakim bir güç haline gelerek Kelom ekolüne dönüştü. Belirli alanlardaki bu hakimiyetini on üçüncü asırda gerçekleşen Moğol istilâsına kadar sürdürdü.

Hareketin tarihi üç farklı aşamadan oluşmaktadır. Bunların ilki, bir kuluçka dönemi olup, bu dönem, kabaca sekizinci asır boyunca devam etmiştir. İkinci aşaması miladi 815 ve 850 tarihleri arasındaki yarım asırdan daha az bir süreçtir ki, bu dönemde akım kendi kimliğini kazandıktan sonra şaşırtıcı bir farklılık arz ederek ferdi ve çelişkili fikirler geliştirdi. Bu fikirleri ile Mu'tezile Abbasi Sarayı entelektüel çevresine nüfuz etmeyi başardı. Üçüncü aşama ise, bir asırlık skolastik sistemleştirmenin, Bağdat ve Basra okulu olarak isimlendirilen iki ayrı ekole kanalize edildiği dönemdir.

Bu aşamaların her birisinin araştırmacılar açısından kendine has problemleri vardır. Bunların ilki, ilk aşama ile ilgili bilgilerin kötü şekilde kaydedilmiş olmasıdır. Bu dönem ile ilgili bilgiler, genellikle çarpıtılmış ve maksatlı şekilde hazırlanmış sonraki rivayetlerden hareketle inşa' edilebilir. İkinci aşamanın tespiti daha açık olmakla birlikte, bu konuyla ilgili detaylı çalışmalara ihtiyaç vardır. Üçüncü aşama ancak son zamanlarda bilimsel çevrelerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Dolayısıyla, Mu'tezile hareketi ile ilgili bilgimiz halâ yetersizdir.

Orijinal metin eksikliği Mu'tezile hakkındaki detaylı araştırmaları engellemektedir. Bu sebeptendir ki, dokuzuncu asrın ortasından sonra Mu'tezilî hareket, geleneksel çizginin dışında sayıldığı bir bölgede tedrici olarak bir sapıklık pozisyonuna itildi ve kitapları da artık çoğaltılmadı.

* The Encyclopedia of Religions.

** Öğrt. Gör. Dr., Harran Ün. İlahiyat Fakültesi.

Bu nedenle biz, en azından üçüncü aşamaya kadarki dönem için Mezhepler tarihi kitaplarında yer alan bilgilere dayanmak zorundayız. Daha sonraki asırlar için, bir kısmı muhtasar halde olan birkaç esere sahibiz. Fakat bunlar daha dar bir döneme aittir. Bu dar dönem dışındaki birçok düşünür, bizim için, birer isim olmaktan öte bir anlam ifade etmemektedirler.

A- Hareketin Tarihi ve Kökleri

Mu'tezili hareket genellikle Emevilerin son dönemi olan 740-750 yılına kadar götürülür. Fakat bu akım, ortaya çıktığı birinci asırda, İslam ilâhiyatının gelişmesinde "en önemli faktör" olmaktan çok uzaktı.

Mu'tezile Irak'ta başladığında onun dışında bu bölgede Şia ve İbadiye daha güçlü alimlere sahipti. Bu sırada fıkhıdaki üstünlüğü ile ilahiyat meselelerine hakim bakış açısını birleştiren Ebu Hanife ekolü yaygınlık kazandı. Bütün kaynaklarımızın belirttiği gibi onun birinci ve ikinci aşaması arasında gerçek bir süreklilik gösterip göstermediğini bilemiyoruz. Ancak, hareketin ikinci merhalesindeki büyük düşünürlerin seleflerinin kim olduğu hususunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Onlar eski entelektüel merkezleri olan Basra ve Kufe'den Bağdat'taki Abbasi sarayına geldiklerinde geçmişin hatırasını korumayı çok istediler; fakat açıkçası, "ekolün" yerleşik, her hangi bir tarihi geleneğine dayanamadılar. Bu kopukluk, onların önceki nesille, belirli fikirlerde uyuşmaması ve bu yüzden, yakın geçmiş çevrelerini devre dışı bırakmasından kaynaklanabilir. Bu şartlar altında biz, onların, ya "asla onlara ait olmayan", ya da, "sadece kısmen onlara ait olan" bir geçmişi inşa etmiş oldukları ihtimalini düşünmeliyiz. Biz aynı zamanda, bu hareketle ilgili tarihi rivayetler nakledilği zaman, dokuzuncu asrın ikinci yarısının ortasından bir müddet sonraya kadar henüz yazılmadıkları gerçeğini de unutmamalıyız.

Hiçbir Mu'tezile müellifinin, Mu'tezile isminin kökeni hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığı tespit edilmesiyle, bu konuda tarihi hafıza kaybı olduğu ispatlanmış olmaktadır. Kaynaklarımız bu konuda birçok açıklamalar ileri sürmüşse de bunların çoğu ikinci derecede tahminlerdir ve bazıları ise konunun özüyle ilgisi olmayan değerlendirmelerdir.

Modern bilim Mu'tezilenin açıklığa kavuşması için biraz katkı sağladı fakat problem hâlâ sürüyor. Söylenilecek olan şudur; Mu'tezile akımı bu ismi, 762'de Halife Mansur'a karşı gerçekleştirilen isyan hareketi sırasında almıştır. Fakat bu ismin o zaman ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu dönemde böyle bir isimlendirme şartlar açısından tutarlı değildir. Mu'tezile kelimesi, "kendilerini ayıranlar" ya da "kendilerini başka gruptan ayrı tutanlar" anlamına gelir ki, bu anlamlar, devrimci hareketten ziyade politik bir tarafsızlığı çağırır. Mu'tezile terimi, daha önceki dönemde, yukarıda bahsedilen anlamda, Peygamberin meşhur sahabilerinden olup da 656'daki Cemal ve 657'deki Siffin savaşlarından her hangi

birisine katılmaktan çekinenleri belirtmek için kullanılmakta idi. (m.7.asır) Bu kelime muhtemelen ilk Mu'tezili düşünürleri içeriyor; çünkü onlar da o dönemde her hangi bir politik partiye katılmamışlardı.

Irak'ta ve başka yerlerde politik ve siyasi kargaşanın görüldüğü ve neredeyse herkesin kendisini bir yerlere nispet etmek zorunda kaldığı bir dönemde, bu tavır, Emevilerin son zamanlarında sergilendiği için, oldukça karakteristik bir özellik taşımaktaydı.

Hareketin kurucusu Basra'lı bir kumaş tüccarı olanı Vasıl b. Atâ, İslâm içinde Mu'tezile propagandası yapacak bir organizasyon ortaya çıkarmayı istedi. Kendi mezhebinin ilkelerini insanlara anlatmak için "dailerini" Arap yarımadası, Ermenistan, İran, Hindistan ve Mağrib gibi İslam imparatorluğunun en uzak noktalarına gönderdi. Ne yazık ki, biz, bu davanın içeriğini bilmiyoruz. Ve bu davanın köken olarak, politik bir özünün olduğu ihtimalini göz ardı etmiyoruz. Zira Vasıl politik yönü olan bir metodu benimsedi. Bu metot da, kendileriyle Basra'da çok yakın ilişkiler kurduğu İbadiler tarafından oluşturulan "dailer ağı" modelidir. Basra yakınlarında kalmış olan İbadiler'in oluşturduğu bir hareketin, Vâsıl tarafından gerçekleştirilen bir kopyası olduğu ihtimalini de göz ardı etmiyoruz. Bununla birlikte bilgilerimizin çoğu bu varsayımla çelişmektedir:

Vâsıl devrim değil reform yapmak istedi. Son tahlilde İslâm, hâlâ bir azınlığın dini idi ve büyük merkezler dışında İslâmın ne olduğu hakkındaki bilgi oldukça sınırlıydı ve tanımı da bölgeden bölgeye farklılık göstermekteydi. Vâsıl, gayretlerinin sonuçlarını görece kadar yaşamadı, o, 749'da Abbasilerin zaferinden bir gün önce öldü.

Vâsıl'ın "daileri" de çoğu, kendisi gibi tüccardı. Onlar seyahata çıktıklarında ticari işleri ile dava aşkını birleştiriyorlardı. Bu model, hareketin kendisini nasıl finanse ettiğini açıklar, fakat bu mekanizmanın arka planındaki psikolojik motivasyonla ilgili pek bilgi vermez. Vâsıl'ın çevresindeki gizli motivasyonun bir kompleksden kaynaklandığı gözükmektedir. Ona katılanların tamamı Arap değildi, yani bu kimseler aristokrasinin tabii prestijinden yararlanmıyorlardı ve bu kişiler bir - iki asır önce İslamı seçmiş olan Ermeni ve Farslı ailelere mensup idiler. Onlar, kayda değer bir zenginliğe sahiptiler ve işin aslına bakılırsa toplumlarında da bilinen kişilerdi. Vâsıl'ın çevresi, kimliklerinin temeli olarak İslâm'a dayanmak zorundaydılar. Onlar, İslâm hukukuyla ilgili bazı meseleleri öğrendiler. Zira Vâsıl onlara fıkıhtaki uzmanlıklarını göstermek üzere fıkıhla ilgili fetvalar vermek suretiyle, dinleyenlerin sempatisini kazanmalarını tavsiye ediyordu. Fakat aynı zamanda, kendilerini, bilerek normal insanlardan ayırdılar; bıyıklarını kısalttılar, o dönemde, göçebe insanların özelliği olup da yerli halkın kullanmadıkları sarık taktılar, cübbe giydiler, terlikle dolaştılar.

Organizasyon, bir önceki neslin Basra'daki dini hayatında büyük bir figürü olan Hasan Basri'nin önemli müridi, Vâsıl'ın arkadaşı Amr b. Ubeyd (ö.761) tarafından üstlenildi. Amr, Abbasiler tarafından ele geçirilen gücün yarattığı yeni durumla baş etmek zorundaydı. O, önemli sayıda gönüllüsünü kontrol ettiği Irak ve Basra dışındaki birimlerle ilişkisini kesmiş gözükmektedir. Bu durum, onun ömrünün sonunda, Abbasilerin Irak'da kurdukları hükümetle onun arasında, artarak riskli bir hoşnutsuzluk haline geldi. Vâsıl'ın ölümünden sonra, onun Mu'tezile arasındaki izleyicileri, Şii rolüne giren Muhammed b. Abdullah al-Nefs al-Zeki ya da (erkek kardeşi İbrahim)'in çağrısına yöneldiler ve 762'deki isyanın da bir parçası oldular. İsyân teşebbüsü başarısız olunca, Mu'tezile zulme uğradı ve harcandı; uzlaşmış olanlar da Morocco'ya kaçtılar.

Bu olay kesin bir dönüm noktası olarak gözükmektedir. Bununla birlikte Mu'tezile'nin Basra'daki bir camiye hükmettiğinden de haberdar olmaktadır. Fakat bu yıllarda harekete, en azından otuz yıl boyunca liderlik eden herhangi bir şahsiyet bilmiyoruz. Özellikle bu dönemde, herhangi bir özel kelâmî faaliyet de yoktur.

Sekizinci asrın sonuna doğru iki önemli şahsiyet ortaya çıktı: Basra'da el-Asamm ve Kufe'de de Dırrar ibn Amr. Fakat onların hiç birisi de tipik birer Mu'tezile değildi. Sonraki okullar onlarla arasına belirli bir mesafe koydu. El-Asamm açıkça bir İbadiyken bu dönemin en orijinal düşünürlerinden birisi ve profesyonel bir hâkim (hukukçu) olan Dırrar, onun özgür irade ile ilgili fikirlerini izleyenlerin genel düşüncesinden ayrıldı ve bu yüzden de bir unutkanlığın kurbanı oldu.

Popüler bir hareket olarak Mu'tezile hareketinin, en iyi hizmeti, bir meslekte işçi olan Bişr ibn el-Mu'temir'in kelamla ilgili düşüncelerini kitlelere basit, şiirsel bir üslupla anlattığı bir dönemde ve kökeninin bulunduğu yer olan Bağdat'ta vermiş olduğu gözükmektedirler.

Bu, kökünden koparılanların kendi kimliklerini gerçekleştirmek için geldikleri ve birçok kimseye de cazip gelen, yeni kurulmuş bir şehir olan Bağdat'daki sosyal iklime de uygundu.

B- Mu'tezilenin Başarılı Dönemi

Mu'tezile, Abbasi sarayında Kelama ilginin artmasıyla bir taşra mezhebi olmaktan çıkıp merkezde çok önemli bir mezhep haline geldi. Değişim, ilkin Harun Reşid'in (786-802) vezirleri olan Bermekilerin etkisi ile, daha sonra da - Bermekilerin güçten düşmesini takip eden kısa bir dönem sonra- da Halife Me'mun'un (813-833) teşebbüsleriyle gerçekleşti.

Bermekiler ve Me'mun, Kelam tartışmalarını dinlemeye olduğu kadar Kelamın bizzat kendisine ilgi göstermediler. Onlar, farklı dinlerin temsilcilerini ve bu temsilcilerin birbirlerine karşı dile getirdikleri fikirleri öğrenmek istiyorlardı. Bu

tercih, Irak dışındaki bir çevreden kaynaklanmış olabilir. Köken itibariyle Bermeki'ler Belh'ten gelmiştir. Ve Me'mun ilk olarak Merv'de ikamet etmiştir. Bu iki kasabanın bulunduğu Maverannahirde İslam, Budizm, Hıristiyanlık ve Yahudilikle birlikte de yaşamıştır.

Bununla birlikte asıl itici güç Bağdat'ın kendi entelektüel çevresinden kaynaklanıyordu. İslam, Vasıl'ın zamanında olduğu gibi artık bir azınlığın dini değildi, aksine, diğer dinlerin erimesine yolaçarak genişlemiş olan bir inançtı. İslâm'a dönüş büyük ölçüde sosyal faktörler sebebiyle gerçekleşmişti. Bu dönüşü sonradan meşrulaştırmak için kelami ergumanlar ortaya konuldu. Bu yüzden yeni Kelâmın bakış açısı oldukça reaksiyoner (apologetic) ve kendi tarzı da çoğunlukla diyalektikti. Müslümanlar bu duruma tamamen hazırlıksız da değillerdi. Onlar, iç mezhepler arasındaki kargaşalarda, bu tür tartışmalarda kullanacakları metotlar için yeterli bir tecrübeye sahip olmuşlardı. Putperestlere karşı kılıçlarını bileyenler sadece Mutezile değildi. Usta birer cedelci olmalarına ilaveten, farklı bir İslâm algısı sunuyorlardı. Bu algı rasyonel oluşunun yanında eski teolojik politik gruplar (Şia, Mürice ve diğerleri) arasındaki bölünmüşlüğü aşan ve dolayısıyla da en azından entellektüeller arasında kabul gören bir mahiyet arz ediyordu. Bu sebeple Mu'tezile ilk şumullü "Ortodoks" Kelam ekolü haline geldi.

Hâlâ onları başarıyı götüren yolun izi sürülebilir.

Dırar bin Amr, onlar arasında tek olduğu halde, Bermekiler tarafından düzenlenen müzakere meclislerine katılmıştır. Bir nesil sonra Merv'de durum farklı idi. Mu'tezili Süname bin Eşras, Me'mun'a bir çeşit danışmanlık yapmıştır. Bişr bin Mu'temir Halifenin, Şii İmam Ali Rıza'yı, kendisine halef tayin ettiği dökümana şahit olarak imza atanlar arasındadır.

Esas açılım, 820'de Halife Me'mun, idare merkezini tekrar Bağdat'a geri getirdiğinde gerçekleşti. Orada iki önemli şahsiyet duruma hakimdi: Birisi 70 yaşındaki Basra'lı Kelamcılardan Ebu'l-huzayl- el-Allaf (kendisi 840'da yaklaşık 100 yaşında vefat etti) diğeri de onun erkek yeğeni el-Nazzam'dı. Nazzam bir saray mensubunun bütün özelliklerini taşıyordu. O riyazeti küçümsedi. Zevk ve safa ile ilgili şiirler konusunda mahirdi. Ki bu şiirlerde içki ve gençlerin güzelliği övülüyordu. Dolayısıyla kendisine sarhoş ve eşcinsellik yaftası takıldı. Fakat şiirlerin gerçekleri yansıtmadığı düşünülürken bu yaftaların doğru olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte bu yaftalar gösteriyor ki, başarıları ile birlikte, Mu'tezililer gözetim altında tutuluyorlardı. Nazzam'ın yüksek toplum idealleri ile özdeşleştirilmesi Bişr bin. Mu'temir'in daha önceleri toplumu Mu'tezili düşünceye dönüştürme teşebbüsü ile uyuşmadı. Bu ayrışma Mu'tezile'yi hâlâ popüler bir hareket olarak kabul eden ve eski zühd geleneğini devam ettirmeye çalışanların sufi temayülleri benimsemeye başladığında daha da derinleşti. Onlar yün elbiseler giydiler ve Müslüman toplumun halife seçme işinden kaçınması gerektiğini ileri

sürdüler (bu son derece sembolik bir görüştür zira halife seçimi konusunda İslam toplumunun bir dahli olmamıştır.) Bununla birlikte Onlara göre saray hayatı tamamen yüz karası idi ve Müslüman dünyanın hepsi, adaletsizlik ve şiddetle doluydu.

Şimdilik saray idari duruma hakimdi. Fakat Halife'nin nimetlerinden yararlanmak aynı zamanda halife taraftarı olmak anlamına da geliyordu. Me'mun hükümeti 833'de, imparatorluğun her tarafına gönderilen bir talimatnamede idarecilerinden, "Kur'an'ın yaratılmışlığı görüşünün", bir çeşit devletini resmi görüşü olarak desteklenmesini emrettiğinde, Mu'tezile bu talimatla hızla kimlik kazanmış oldu. Böyle bir değerlendirme kısmen doğru olabilir. Toplumun ruhani lideri oluşunun göstergesi olarak Halife uygulamayı kendisi gerçekleştirdi. Kader konusunda cebirci anlayışı benimsemesi sebebi ile Mu'tezileden ayrılan Bısr el-Marisi Halife'nin başdanışmanı idi. Mu'tezile de bu uygulamaya sonunda entelektüel destek vermek zorunda kaldı. Halife'nin politikası zulüm ve takibata yol açtığı sıralarda, kadı'lkudat, Mu'tezili İbni Ebi Davud idi. Bu emre uymak istemeyenler ile iktidar arasında ciddi mücadeleler gerçekleşti ve idarenin baskı (mihne) dönemi 50 yıl sürdü. Yönetim bu uygulamaya muhalif olan devlet memurlarının durumunu belirlemede başarılı oldu. Bununla birlikte Bağdat halkı arasında direniş de güçlü olarak varlığını sürdürmeye devam etti. Bağdat halkı arasında rasyonel düşünmeyi reddeden ehl-i hadise yönelik bir temayül vardı. Bu yüzden Me'mun'un üçüncü varisi Halife el-Mütevekkil, başka bir yol izlemeye karar verdi: Mütevekkil 848'de, bazı hadiscilere Mu'tezile ve diğer gruplar aleyhinde peygambere isnad edilen uydurma hadisleri yaymalarını emretti. Bir kaç yıl sonra, akılcı Kelamla uğraşmak yasaklandı ve Mu'tezile de saraydan uzaklaştırıldı.

Fakat hareket hâlâ güçlü idi. Bağdat'da alınan tedbirler merkezin dışında genellikle sonuç vermedi. Ve Mu'tezile İslâm dünyasının hemen hemen her yerinde kök salmıştı. Yukarı Mezopotomya ve Suriye Çölünde, Şam'ın bazı kesimleri ile Lübnan, Bahreyn, Mağrip, Fas ve Cezayir'de bulunan gruplar arasında, Ermenistan'da her şeyden öte Batı İran'da, Kazakistan'da, Nasturilerin yönettiği meşhur, büyük bir tıp merkez olan Gundişapur'da ve nihayet Hint Okyanusu sahili boyunca ve Doğu Hint deltasına doğru olan bölgelerde Mu'tezile kendine yer edinmişti. Bu merkezlerde, ferdiyetçi düşünce ve ateşli akılcılık, Bağdat'ta olduğu kadar değildi. Söz konusu merkezlerden büyük bir kısmı, ana ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. İran yerleşim yerlerindeki bu yaygın Kelam bakış açısının, daha iyi bir iş için esas olan güven atmosferi ortaya çıkardığı gözükmektedir.

Bu geniş coğrafi bölge, bir yandan Mu'tezile'nin ayakta kalmasına yardım ederken diğer taraftan da bölgesel farklılıklar aracılığı ile yanlış anlamaları ve gerilimleri de besledi. Halife Mütevekkil Bağdat'da sadece Mu'tezile'ye değil

Şia'ya karşı (üstelik daha sert bir şekilde) da acımasızca davrandı. Neticede, İbn Ebi Duvad ve diğer bürokratlarla yakın ilişkisini sürdüren ve Mu'tezilenin güçlü bir yazarı olan Cahız (ö.869) yazdığı kitapta Mu'tezileyi övdü ve Şia'ya hücum etti. Bu fırsatçı yaklaşım, Mu'tezile ve diğer ekoller arasında şöhret sahibi Doğu'dan henüz gelmiş olan meslektaş İbn Ravendi'yi kızdırdı. Bu sırada İran, Mütevekkil'in Şia karşıtı politikasını benimsemeyen Tahiriler hanedanı hakimiyetinde idi. İbn Ravendi bu yüzden Bağdat'ta Şia'ya katıldı ve Cahız'ın kitabına reddiye yazdı. O daha fazlasını da yaptı: Mu'tezile tarafından kabul edilen, dünyanın yaratılması ve Allah'ın adaleti (ki bu kötülük problemi demektir) gibi kavramların sağlam bir temele dayanmadığını ve Kur'an'ın çelişkilerle dolu olduğunu söyledi. Bu görüşleri sebebiyle Mu'tezile içindeki bazı düşmanları onu, "Serbest düşünür" olarak isimlendirdi. Fakat onun dikkat çekmek istediği şey bazı durumlar söz konusu olduğunda diyalektik metodun, birbirinin zıddı görüşlere yönelik argümanlar ortaya konulmasına izin verdiği ve bu zıt görüşlerin birbirini nötr hale getirdiği hususudur. Böylece, Mu'tezile kısa bir zamanda politik gücünü kaybettikten sonra entellektüel yönünün de yetersizliği ile karşı karşıya kaldı.

C- Skolastik Devre

İbn Ravendi'nin huysuzluğu bir şok ortaya çıkardı. Onun kitabına Bağdat'da olduğu gibi Basra'da da birçok otoriteler tarafından reddiyeler yazıldı. Bu iki kasaba, Mu'tezile Kelamının yegâne kaleleri olan yerlerden uzak olmalarına rağmen, bunların isimleri, iki Mu'tezile ekole verildi. (Basra ve Bağdat Mu'tezilesi) İbn Ravendi'nin meydan okumalarını reddetmenin de ötesine giderek, geçmişteki birikimleri sistemleştirmeye başlayan farklı iki ekolün oluşmasına hizmet etti. Onuncu asrın başlarında Mu'tezile'nin Bağdat'daki asıl temsilcileri, burada sadece okumalarına rağmen, bu şehir ile özdeşleşen ve daha sonra asıl memleketi olan İran'ın doğusundaki Belh'de ders veren Ebu Kasım el-Ka'bî (ö.931); ve Basra'da da oğlu Ebu Haşimle birlikte el-Cübbâî idi.(ö.933)

Tutarlı bir Kelam çalışma çerçevesi oluşturma hususundaki gayretlerinde, onlar, epistemoloji ve terminoloji konusunda seleflerinden daha fazla dikkat göstermek zorunda kalmışlardı. Bu, onların, mantık meseleleri ve mantıktaki tarifler konusunda ilgilerinin artmasına sebep oldu.

Bağdat ekolü gibi tetrici şekilde İran'a kayan Basra ekolünün etkisi Tahran'ın yakınlarındaki Rey şehrinin kadiu'lkudatı olan Kadı Abdulcebbar'ın eseri ile teyid edilmiştir. Onun diğer kitapları "lüzumsuz kitaplara ihtiyaç bırakmayan" anlamına gelen el-Muğni isimli 20 ciltlik şaheseri son zamanlarda elde mevcut olduğu kadarıyla tahkik edildi. Bazı araştırmalara da konu oldu. Bu değerli kaynağa ilaveten onun öğrencileri ve görüşlerini izleyen diğer kelâmcılar tarafından yazılan metinler de elde mevcuttur.

Mu'tezile hermenötikçilerine göre bizim en iyi kaynağımız ilahiyatla ilgili olmayıp fikhî bir eser olan Ebu'l-Hüseyin el-Basri'nin (ö.1044) Kitabı'l-Mu'temed'idir.

Basra mu'tezilesi'nin aksine Bağdat Mu'tezilesi hakkında kapsamlı orijinal dökümanlara sahip değiliz. Fakat Mu'tezile'nin daha sonraki tarihi üzerinde derin tesirler uyandıran -Şia'ya galip gelmesi gibi- gelişmeler sayesinde Bağdat ekolünün fikirleri bizim için daha açıktır. Bu süreç, Şii Kelâmının üç esas kolunun ikisi içinde ortaya çıktı: Zeydiler ve İnsaşaariyye. Bunun yerine Sadece İsmailî'ler Neoplatonik felsefeden medet umdular. Zeydiler arasında, Mu'tezili düşünceye giden kapı, kendisi Mu'tezile'nin parçası olmak istememesine rağmen, zaten, İmam el-Kasım b. İbrahim'in aracılığı ile aralanmıştı. Son kararın birincisi, biraz geç de olsa, Yemen'de bir İmamet prensliğini kuran onun torunu el-Hadi ile'l-Hakk (ö.911) tarafından; ikincisi de Hazar Denizine yakın bir yerde Kuzey Irak'da bazı başarısızlıklara uğrasa da Zeydilik iddiasında bulunan birisi tarafından verildi. İnsaşaariyye arasında Mu'tezile Kelâmı devlet adamları ve alimler yetiştirmekle meşhur olan Nevbaht ailesinin iki üyesi olan Ebu İsmail el-Nevbahtî'nin (ö.924) ve onun erkek yeğeni Hasan b. Musa (ö.912-922) tarafından tanıtıldı. Mu'tezili temayülü orada özellikle de ehl-i hadise müntesip kelim alimi olan İbn Babaveyh (ö.991) tarafından güçlü bir dirençle karşılaştı. Fakat daha sonra Şeyh el-Mufid vesilesiyle yayıldı.(ö.1022)

Bu itikadi değişikliğe yol açan faktörler tamamiyle açık değildir. Mu'tezile, İtikat prensiplerinden biri olan ma'rufu emretme prensibine bağlılığını devam ettiriyordu. Bu, Mu'tezile'nin Zeydi iddiasında bulunanlar için olan faydasını da açıklayabilir. İnsaşaariyye 874'de 12. imamın ortadan çekilmesi ile ruhani liderini kaybetti ve yeni güvenilir bir rehberlik için rasyonel teolojiye sarıldı. Bağdat'da Mu'tezili kelimciler, her ne kadar Rafizi (yani İmamiyye) taraftarı olmasalar da, genellikle ılımlı bir Şii eğilim temayüller taşıdılar. Hatta dokuzuncu asrın sonunda el-Cübbâi gibi Basra'lılar da Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in hilafete layık olduğunu kabul ettiler. Ebu Kasım el-Ka'bi İran'da Zeydîlim iddiasında bulunanların ilkiydi. Daha sonra halife krizi politik destek ümitlerini tekrar canlandırdı. Mu'tezile Bağdat'da Halep Hemdani yöneticisi olan Sayfu'd-Devle ile daha sonra ve Buveyhiler ile ilişkilerini geliştirdi. Bu iki devlet de Şii temayüller taşıyordu. Buveyhi vezir el-Sahip b. Abbad, Rey'deki Kadı el-Cebbar'ı tanıttı.

Bağdat Okulu en güçlü etkisini sadece Yemendeki Zeydiler arasında gösterdi. Hazar denizi civarındaki imamlar Basra Mu'tezilesi tesiri altındaydı. Fakat onlar varlığını koruyamadı. Bununla beraber, Hakim el-Cuşani'nin Büyük Kur'an Tefsiri gibi İran kanadına mensup alimlerin eserleri Yemen'e aktarıldı. İnsaşaariyye arasında bulunan el-Mufid de Bağdat okulunu izledi. Fakat onların ikinci nesli olan Kadı Abdulcabbar ve talebesi Şerif el-Murtaza (v.1044) Basra'lıların fikirlerine döndü. Ve asırlarca da İnsaşaariyye fikirlerinin belirleyicisi oldu. Zeydiler genel

olarak söylenecek olursa İsnâşariyye'den daha sıkı şekilde Mu'tezile'yi benimsediler.

Şîi bölgeler dışında Mu'tezile, gerilemede idi. Onların etkileri en azından iki bölgede devam etti. Mağripteği Berberiler arasında tesirini daha önce bahsetmiştik. Bu Berberi kabilelerin bir kısmı Fatimilerin işgalinden sonra onbirinci asrın ikinci yarısına kadar varlığını sürdürdü. Onlar, Vasil ibn Ata'ya nispeten kendilerini Vasiliyye diye isimlendirdiler. Mu'tezilenin bu kolu Irak Mu'tezile'si ile ilişkilerini çok erken kaybetmiş oldukları ve Abbasi Sarayı çevrelerince motive edilen entellektualizm hareketine katılmadıkları anlaşılmaktadır. Biz onlarda her hangi bir Kelâmî faaliyet izini bulamıyoruz. Sadece Vasili olma iddiası bile bir kimlik oluşturmaya yetiyordu. Ki bunun ne tür bir sonuçlar doğurduğunu bilemiyoruz.

Buna ilaveten, Mu'tezile Kelâmı İran ve Bağdat'daki Ebu Hanife'ye mensup fıkıhçılar arasında belirli bir cazibe merkezi olmayı sürdürdü. Hanefiler ile Mu'tezililer arasındaki bu yakınlık Bağdat'ta Buveyhilerin güç kaybından sonra zayıfladı. 1017'de halife el-Kadir Hanefi fakihleri ve şahitlerini Hanefi mezhebini terk ettiklerini halkın önünde deklera etmeye zorladı. Hadis taraftarları tarafından özellikle de Hanbeli çevrelerinden gelen baskılar giderek arttı. Parçalanmış politik hali ile İran'ın doğu kısmı daha uygun şartları taşıyordu. Mu'tezili düşünce üçüncü asrın başına kadar Harezmsahlara döneminde de gelişme kaydetti. Hatta Timurlenk'in çevresinde bile bir Mu'tezile olduğu söylenir. Bununla birlikte o, bir istisna teşkil eder. Genel olarak söylenecek olursa İran'daki Sünni çevrelerde Mu'tezile etkisinin sona ermesi daha erken bir tarihte yani onüçüncü asrın ilk yarısında Moğol istilası ile gerçekleşti.